

MAGYAROSI SÁNDOR*

Nagysármás: egy el nem rendelt tömeggyilkosság története

Kovács Szabolcs: *A nagysármási zsidók meggyilkolása (1944. szeptember 16–17.) Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai meg szállás időszakában*. Budapest: Clio Intézet, 2021. Clio Kötetek 4.

Kovács Szabolcs elektronikus formátumban kiadott, díjmentesen letölthető kismonográfiája¹ a nagysármási zsidók kivégzésének történetét dolgozza fel. Ez esetben ez elkövetők kiléte és a történetek helyszíne is kiemelt fontossággal bír: egyrészt azért, mert a 126 áldozatot követelő tömeggyilkosság a magyar királyi honvédség katonáinak a számlájára írható, másrészt pedig mert a kivégzésekre Erdély egy olyan településén került sor, amely a második bécsi döntést követően is román fennhatóság alatt maradt (csak 1944 őszén, mindössze öt hétre vonták ellenőrzésük alá a magyar hadsereg csapatai). Az esemény tehát egyaránt tekinthető a magyar és a romániai holokauszt részének, és amint látni fogjuk, ez a tény nem csupán a tömeggyilkosságot követő számonkérések menetére gyakorolt hatást, hanem az eseménnyel foglalkozó történeti munkákra is. E kritika első részében éppen azt kívánom röviden áttekinteni, hogy a kismonográfia hogyan viszonyul az esemény kapcsán létrejött különféle román narratívákhoz, illetve azokhoz a korábbi értelmezésekhez, amelyekre az említett narratívák építenek.

Kovács a háború utáni bírósági tárgyalások során termelt akták és jegyzőkönyvek alapján, az elkövetők szempontjából, az ő történeteik által beszéli el az eseményeket, illetve az események közvetlen utóéletét. Ez az ún. „nürnbergi látásmód” Gyáni Gábor szerint² a magyar holokauszt kutatás egyik fő jellemzője, olyannyira,

* A szerző történész, a Dublini Egyetem doktorandusza, a Székelyföld folyóirat szerkesztője. E-mail: sandormagyarosi@gmail.com A jelen kötet javított kiadása a Múlt és Jövő kiadónál nyomtatásban is megjelent.

¹ A kötet letölthető itt: https://www.clioinstitute.hu/_files/ugd/198ee4_b65fd43e3dce44b1a-fa78bfcbe791c48.pdf

² Gyáni Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár*, 2008/3. 21. Mint Gyáni írja, Braham a magyar zsidóság változatos politikai kezelésére és a zsidóüldözés adminisztratív-technikai lebonyolítására koncentrált, ugyanakkor nem szólaltatja meg az áldozatokat, így ők nem is járulhatnak hozzá egyéni történeteikkel a nagy történet elmondásához.

hogy ez határozza meg a témakör mérvadó szaktekintélyének, Randolph Brahamnak a munkásságát is. Míg azonban az elkövetőkre fókuszáló történetírás többnyire a politikusok, katonai vezetők, rendészeti alakulatok³ parancsnokainak történetét beszéli el, addig léteznek olyan feldolgozások is, amelyek arra tesznek kísérletet, hogy a gyilkosságok közvetlen elkövetőinek szemszögéből tárgyalják az általuk vizsgált eseményeket.⁴ Ami az eseménytörténeti feltárást illeti – és e kritika második része tulajdonképpen ennek a megállapításait foglalja össze –, Kovács munkája ez utóbbi irányzathoz sorolható. A harmadik rész a gettósítást, illetve a deportálást végrehajtó csendőrök tevékenységére fókuszál, illetve arra a Kovács által javasolt értelmezésre, miszerint a nagysármási események leginkább a Szovjetunió területén megszállási feladatokat ellátó csapatok tevékenységével hozhatók összefüggésbe. Végezetül a negyedik részben arról lesz szó, hogy a háborús atrocitások-, illetve az elkövető- vagy tetteskutatás nemzetközi szakirodalma miként segíthet a nagysármási eset értelmezésében.

A könyv

Kovács Szabolcs munkája tulajdonképpen két rövidebb és egy hosszabb részre tagolható. Az első rész a Mezőség történetét mutatja be, a második magáról a tömeggyilkosságról szól, a harmadik részt pedig azoknak a vizsgálatoknak és bírósági eljárásoknak szenteli a szerző, amelyeket a háború után Romániában és Magyarországon indítottak az eseményekben érintett civilek, csendőrök és katonák ellen.

A *Nagysármás román fennhatóság alatt* című fejezetben (26–50.) Kovács az események történeti kontextusát vázolja fel. A tájegység bemutatásával indít, és az etnikai arányok ismertetése kapcsán kitér a zsidó családok betelepedésére is. Ezt követően a dél-erdélyi zsidók és magyarok helyzetét tárgyalja az Antonescu-rezsim idején, külön kiemelve azokat a változásokat, amelyeket a II. világháborús román hadbalépés, a háború menetében bekövetkezett fordulat, végül pedig az 1944 szeptemberében indított magyar offenzíva idézett elő. A *Katonai elkövetők a megszállt Szovjetunióban (1941–1944)* (51–69.) című fejezet a megszállásban érintett magyar katonák előéletével – tulajdonképpen háborús tapasztalataival – foglalkozik: egyrészt azt vizsgálja, hogy az említett katonák részt vettek-e olyan statáriális kivégzések végrehajtásában, amelyeket harcoló alakulatok tisztjei rendeltek el, másrészt pedig azt, hogy szemtanúi voltak-e zsidók tömeges kivégzésének. A *magyar-román háború 1944 szeptemberében* (69–78.) című fejezetben a román kiugrás következményeit, illetve azt a támadást mutatja be, amelyet a német és magyar csapatok szeptember 5-én indítottak a Déli-Kárpátok szorosainak lezárására. A *Nagysármás*

³ A kifejezés a német rendőrzászlóaljakra utal.

⁴ Uo. 21.

és környéke magyar megszállás alatt című fejezet (79–104.) az offenzíva következtében kialakult állapotokat vizsgálja, és röviden áttekinti, hogyan alkalmazkodtak a magyarok, a zsidók és a románok az újonnan előállt helyzethez. A szerző itt vázolja fel, hogy milyen hatalmi struktúrák jöttek létre a megszállás következtében, illetve hogy ezek létrejötte milyen következményekkel járt Nagysármás lakosságára nézve. *A zilahi csendőr tanácszlóalj* (104–116.) című fejezet az észak-erdélyi csendőrkerületek megszervezésével indít, és a visszacsatolt területekről származó csendőrök képzésének tárgyalásán keresztül, a látószöveget fokozatosan szűkítve jut el a Nagysármáson szolgálatot teljesítő csendőrök azonosításáig. Tulajdonképpen ezzel a fejezettel teljesedik ki annak a hatalmi struktúrának a bemutatása, amely az események idején Nagysármás arculatát meghatározta. A következő fejezettel, amelynek a nagysármási zsidók összegyűjtése és gettóba zárása a témája (116–130.), tovább szűkül a kör: ezúttal a zsidók összegyűjtésében személyesen is részt vevő csendőrök, illetve az ún. nemzeti gárdába szervezett helyiek azonosítására történik kísérlet. Ugyancsak itt kerülnek bemutatásra a hevenyészett nagysármási gettóban uralkodó körülmények is. A könyv legmeggrázóbb fejezete a *Tömeggyilkosság Pusztakamaráson* (130–172.), amelyben a szerző a fennmaradt dokumentumok alapján a kivégzéseket kívánja rekonstruálni (mindazokkal az eseményekkel együtt, amelyek a kivégzéseket közvetlenül megelőzték).

A zsidók összegyűjtésével párhuzamosan Nagysármáson több román nemzetiségű személy internálására is sor került. *A románok elleni atrocitások Nagysármáson* című fejezet (172–187.) az ő sorsukat követi nyomon, beleértve azt az öt személyt is, akiket valamikor deportálásukat követően szintén magyar katonák végeztek ki. A rövid magyar uralom időszakát *A tömeggyilkosság után* (187–205.) című fejezet zárja, amely kitér arra is, hogy a kivégzések után a csendőrök egy újabb zsidó csoportot is összeállítottak, ez utóbbiak deportálását azonban egy Újházy nevű alezredes⁵ leállította. A fejezet végül azt is bemutatja, mi történt a tömeggyilkosságban érintett csendőrökkel és katonákkal azt követően, hogy Nagysármásról visszavonták őket. A háború alatti, illetve közvetlenül a háború utáni történeteket tárgyaló rész a román közigazgatás visszatéréséről szóló rövid fejezettel ér véget (205–210.), amelyből kiderül, hogy a helyi románok a magyar uralom alatt elszenvedett sérelmeiket a helyi magyarokon kívánták megtorolni. A könyv befejező részét a szerző a tömeggyilkosságban érintettek ellen indított romániai, illetve magyarországi bírósági tárgyalásoknak szenteli (210–274.).

⁵ Az említett alezredes személyazonosságára vonatkozóan Kovács semmilyen más adatot nem közöl.

A források

Az események feltárásához Kovács több mint 5000 oldalnyi román és 900 lapnyi magyar levéltári anyagot dolgozott fel. Az előbbi iratmennyeiség az ügyvel kapcsolatos román nyomozati iratokat, kihallgatási jegyzőkönyveket és periratokat, az utóbbi pedig a budapesti népbíróság előtt lefolytatott per anyagát foglalja magában. Kovács az említett dokumentumokat három nagyobb csoportba sorolja. Ezek közül az elsőbe a tömeggyilkosság kivizsgálásával kapcsolatos csendőrségi és rendőrségi dokumentumok mellett a tordai és a nagyszebeni hadbíróóságokon keletkezett iratok tartoznak. A második csoport annak a két eljárásnak a dokumentumaiból áll össze, amelyeket 1951–52-ben Kolozsváron, illetve 1954–1955 Bukarestben folytattak le. Végezetül a harmadik csoport egyrészt a Budapesten lefolytatott vizsgálat és per anyagait, másrészt pedig három, a rendszerváltás után indított rehabilitációs eljárás dokumentumait foglalja magában.

Hasonló események vizsgálatakor nagyon gyakran előfordul – és ez nincs más-képp ebben az esetben sem –, hogy a kutatónak nem áll módjában az áldozatok szempontjainak megismerése. Ehelyett olyan forrásokra kell támaszkodnia, amelyek bírósági tárgyalások során keletkeztek, és amelyek kizárólag az elkövetők szemszögéből mutatják be a történeteket. Ilyen források feldolgozásakor tudatában kell lenni annak, hogy a gyanúsítottak gyakran igyekeznek a vizsgált eseményekben betöltött szerepüket minél jelentéktelenebbnek feltüntetni, az eseményeket pedig, amelyek kapcsán kihallgatják őket, ugyancsak megpróbálják valamiféle módon trivializálni, kevésbé súlyosnak beállítani. További problémát jelent, hogy a tanúktól vagy gyanúsítottaktól származó információk általában valamiféle mediátor – nyomozó, bíró, védőügyvéd vagy ügyész – közvetítésével kerültek be a fennmaradt iratokba. Következésképpen az, hogy egy-egy irat mit is tartalmaz, gyakran a mediátor intelligenciáján és jólértesültségén, illetve azon múlik, hogy a közvetítő maga mennyire érdekelt az igazság kiderítésében.⁶ A népbíróági eljárások, illetve a későbbi tárgyalások anyagainak vizsgálatakor arra is figyelni kell, hogy ezen intézmények tevékenysége – az előző rendszerrel együttműködők megbüntetése mellett – gyakran irányult olyan társadalmi, politikai és etnikai csoportok ellen, amelyek kapcsán felmerült, hogy az új állam vagy társadalom felépítésének útjába állhatnak.⁷ Kovács – ha a fentieket nem is fogalmazza meg tételesen – többé-kevésbé eligazodik abban a szövevényes, számos elfogultsággal terhes történetben, amely a két szovjetizálódó ország különféle bíróságai által megtermelt iratanyagból kibontakozik.

⁶ Gross, Jan T.: *Neighbours. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland, 1941*. London: Arrow, 2003..

⁷ Deák, István: Introduction. In: Deák, István – Gross, Jan T. – Judt, Tony (eds.): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*. Princeton: Princeton University Press, 2000. 4.

A holokausz, Észak-Erdély és a román-magyar kérdés

Kovács úgy véli, a Nagysármáson történeteket sem a magyar, sem a román történetírás nem dolgozta fel szakszerűen. Ugyanakkor fontos leszögezni, hogy a téma a román történetírásban jóval nagyobb hangsúlyt kapott, mint a magyarban: már az államszocializmus idején dominánssá vált az a narratíva, ami a magyar közigazgatás észak-erdélyi zsidóellenes intézkedéseit a románoknak a dél-erdélyi zsidóság iránt tanúsított állítólagos toleranciájával állította szembe. Ennek érvényességét az észak-erdélyi holokauszttal foglalkozó történészek egy része Kovács szerint a kommunizmus bukása után sem kérdőjelezte meg.⁸ Mindehhez azt is hozzá kell fűznünk, hogy Nicolae Ceaușescu Romániájában, ahol a holokausztnak ez a sajátos értelmezése megszületett, a társadalom teljes szimbolikus-ideológiai kontrolljára törekvő hatalmi stratégiában a történetírásnak olyannyira központi hely jutott, hogy egyes történészek publicisztikai tevékenysége a rendszer bel- és külpolitikai üzenetének talán legfontosabb közvetítőjeként funkcionált.⁹ Ennek megfelelően a történelem átírásában szerepet vállaló történészek, illetve az általuk propagált narratíva nem csupán a szakma berkein belül, hanem a nagyközönség köreiben is hatott, és talán nem túlzás kijelenteni, hogy bizonyos értelemben a mai napig meghatározza a románok egy részének holokausztpercepcióját, illetve a magyarokról és az 1940–44 közötti észak-erdélyi magyar uralomról alkotott képét. Randolph L. Braham *Román nacionalisták és a holocaust* címmel egy teljes könyvet szentelt a kérdésnek, és az Amerikai Egyesült Államokban élő neves román történész, Maria Bucur szintén kitér rá a két világháború román emlékezetét elemző munkájában.¹⁰

Amint Braham írja, a romániai a közvélemény először közvetlenül a háború után szerzett tudomást a zsidók ellen elkövetett atrocitások jelentős részéről, mégpedig részben a háborús bűnösök ellen indított eljárásoknak, részben pedig az ekkor publikált dokumentumgyűjteményeknek és memoároknak köszönhetően. A tárgyalt időszak azonban mindössze 1947-ig tartott: amint a kommunisták átvették a hatalmat, a zsidókérdést egyre inkább tabuként kezdték kezelni.¹¹ A második korszak, amikor a romániai zsidóság tragédiája újra nyilvános beszédtemává vált, az 1970-es évektől számítható. Ekkor indult útjára az a holokauszttal kapcsolatos

⁸ Kovács, 2021. 16.

⁹ Iordachi, Constantin – Trencsényi Balázs: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1999). *Replika*/41–42. 168.

¹⁰ Braham, Randolph L.: *Román nacionalisták és a holocaust. Kitalált mentőakciók politikai kiaknázása*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1998.; Bucur, Maria: *Eroi și victime. România și memoria celor două războaie mondiale* [Hősök és áldozatok. Románia és a két világháború emlékezete], Iași: Polirom, 2019. A könyv eredetileg angol nyelven jelent meg. Vö. Bucur, Maria: *Heroes and Victims. Remembering War in Twentieth-Century Romania*. Bloomington: Indiana University Press, 2009.

¹¹ Braham, 1998. 39–40.

történelemátírási kampány, amelynek alapgondolatát maga Nicolae Ceaușescu adta közre, és amely által belpolitikailag Ion Antonescu rehabilitálását szerették volna elérni, külpolitikailag pedig az országról kialakult képen kívántak javítani. A kampány Romániát olyan országgént ábrázolta, amely a háború során a németek, de főként a magyarok barbarizmusával ellentétben humánus magatartást tanúsított a zsidók iránt. Az ebben a szellemben született történeti munkák elhallgatták a különféle román kormányok által hozott zsidóellenes intézkedéseket, mint ahogyan azt is, hogy Románia Németország után a második legjelentősebb katonai erővel vett részt a Szovjetunió elleni háborúban. Hasonlóképpen kezelték a romániai zsidók ellen elkövetett atrocitásokat is: az ország területén lezajlott pogromokat a németek és néhány elvakult vasgárdista számlájára írták, az Észak-Bukovinában, Besszarábiában és a Transznisztria területén végrehajtott tömeggyilkosságokat pedig románellenes és szovjetbarát idegenek ellen irányuló önvédelmi akciókként ábrázolták. Ezzel szemben a magyar uralom alá került Észak-Erdély zsidósága kapcsán azt hangsúlyozták, hogy a magyar hatóságok és a németek mintegy 170 000 személyt deportáltak a régióból, akik közül több mint százezren veszítették életüket a különféle koncentrációs táborokban. A deportáltakra nem zsidókként, hanem állampolgárokként hivatkoztak, mintegy ezzel is megerősítve azt az újonnan kreált tézist, hogy az észak-erdélyi románok ugyanolyan áldozatai voltak a magyar adminisztrációnak, mint a zsidók. Végül fontos megemlíteni azokat a nem sok valóság-alappal rendelkező történeteket is, amelyek főszereplői olyan románok voltak, akik tömegesen csempészték át magyar és más zsidó menekülteket az 1940-es román határon. E narratíva szerint Antonescu Romániája nemcsak saját zsidó állampolgárait védte meg a németek végső megoldásától, hanem máshonnan menekült zsidók ezrei számára is lehetővé tette, hogy Palesztinába juthassanak az üldöztetés elől. Braham úgy véli, hogy mindezek a történeti munkák, amelyek a románok háború alatti humanizmusát a magyarok kegyetlenségeivel állították szembe, ahhoz a kampányhoz is kellékül szolgáltak, amely Magyarország ellen indult Erdély ürügyén, és amely összefüggött azzal a bánásmóddal is, amelyet Románia az erdélyi magyar kisebbséggel szemben alkalmazott.¹²

Maria Bucur a *Eroi și victime* (Hősök és áldozatok) című könyvében foglalkozik a holokausztot majdnem kizárólag a magyarokkal (és kisebb mértékben a németekkel) összekapcsoló román emlékezetpolitikai fordulattal. Mint írja, a II. világháborúval kapcsolatos hivatalos megemlékezések átalakulása az észak-erdélyi zsidók és románok által elszenvedett atrocitások egyre látványosabb megjelenítését vonta maga után. Ez az emlékezetpolitika meglehetősen szelektíven működött: miközben a második bécsi döntést követően is román uralom alatt maradt területeken a holokauszt emlékét idéző emléktáblák, emlékművek nagyrészt a zsinagógákban és a zsidó temetőekben kerültek elhelyezésre, az 1980-as

¹² Deák, 2000. 4.

évektől kezdődően a kommunista kormányzat az észak-erdélyi áldozatoknak egyre látványosabb köztéri emlékműveket szentelt. Ugyanez az elv érvényesült a zsidóellenes intézkedésekkel, atrocitásokkal kapcsolatos fotók közlésében is: különféle kiadványokban számos olyan, nyugaton már korábban emblematikussá vált felvételt publikáltak újra, ami az észak-erdélyi zsidók tragédiájához kapcsolódott, ugyanakkor továbbra is eltekintettek a holokauszt moldvai, besszarábiai és transznisztriai vonatkozásainak bemutatásától. E szelektív emlékezési gyakorlat Bucur szerint egyértelműen a magyarok ellen irányult, és azt kívánta sugallni, hogy a holokauszt romániai eseményeiért kizárólag a magyar közigazgatást és a helyi magyar lakosságot terheli felelősség.

Az emlékezetpolitikai fordulat részeként a kommunista rezsim látványos emlékműveket emelt azon román civilek emlékére is, akik Észak-Erdély Magyarországhoz kerülésekor, illetve a négy évnyi magyar uralom alatt veszítették életüket, ugyanakkor számos olyan fotót is publikáltak, amelyek az Észak-Erdélyből kitoloncolt románokat marhavagonokban ábrázolták. Ez utóbbiak többnyire párhuzamosan jelentek meg az auschwitzi halálvonatok fényképeivel, és egyre inkább az észak-erdélyi magyar uralomról kialakult kép meghatározó elemeivé váltak, azt sugallva, hogy az 1940-ben magyar uralom alá került románok sorsa semmiben sem különbözött az észak-erdélyi zsidókétól. Bucur úgy véli, ezek a szándékosan megkreált áthallások egyrészt a holokauszt jelentőségének minimalizálását eredményezték, másrészt pedig lényegesen eltúlozták a románellenes atrocitások mértékét.¹³ A nagysármási esetet feldolgozó munkák vagy ebben a szellemben íródtak, vagy kritikátlanul átvették az 1946-ban megtartott népbírósi tárgyalás téves megállapításait, a tömeggyilkosságért pedig szinte kizárólag a zilahi csendőröket és a helyi lakosokat tették felelőssé. Kovács – azon túl, hogy a tényt megállapítja – direkt módon nem száll vitába ezzel az értelmezéssel. Kiterjeszti viszont a vizsgálat körét, és a *Nagysármás román fennhatóság alatt* című fejezetben (26–50.) nem csupán a romániai zsidótörvényeket tekinti át, hanem mindazokat az intézkedéseket is, amelyek a háborút megelőzően és a háború alatt a nagysármási zsidók életét érintették. Teret szentel ugyanakkor a dél-erdélyi magyarok helyzetének is, megemlítve az ellenük indított megalapozatlan hadbírósi eljárásokat, a katonai vagy munkaszolgálatra behívottak folyamatos megalázását, és kitér az egyes észak-erdélyi román menekültek által keltett magyar- és zsidóellenes hangulatra is. A szöveg egyik nagy érdeme, hogy az említett intézkedések bemutatásával sem a zsidók tragédiáját nem kívánja relativizálni, sem pedig a dél-erdélyi magyarokat nem kívánja kizárólag pozitív színben feltüntetni.

¹³ Bucur, 2009. 195–196.

Az esemény

A kismonográfia központi témája a nagysármási zsidók tragédiája, amire 1944. szeptember 16-ról 17-re virradó éjjelen került sor, a tágabb kontextust pedig a már említett szeptember 5-i offenzíva adja. A kutatóra az események feltárásakor majd-hogynem nyomozói feladat hárul: szó szerint azt kell kiderítenie, hogy ebben a szeptember 6-tól szeptember 17-ig tartó időszakban kinek mi volt a szerepe a tömeggyilkosság előkészítésében, illetve elkövetésében. Kovács ennek érdekében előbb azt a hármass hatalmi struktúrát vázolja fel, ami a magyarok berendezkedését követően alakult ki Nagysármáson: ez az újonnan kinevezett tisztviselői rétegből, a helyiekből alakított nemzeti gárdából és a magyar csendőrökből állt. Ehhez kapcsolódtak negyedikként a faluba beszállásolt katonák, bár ők tulajdonképpen kívül álltak a település mindennapi életén. A mérsárlásban, illetve annak előkészítésében csak a gárda tagjai, a csendőrök és a katonák vettek részt.

Maga a történet a nagysármási zsidó lakosság internálásával indul, amire szeptember 9-én került sor. Az egyetlen idevágó forrás alapján Kovács úgy vélekedik, a csendőrök szándéka az volt (vagy arra kaptak parancsot), hogy a zsidókat előbb a kolozsvári téglagyárba szállítsák, majd ezt követően átadták volna őket a németeknek.¹⁴ A kutatás során nem sikerült egyértelműen kideríteni, hogy mindezt valamiféle felsőbb hatóság rendelte-e el, vagy csupán a csendőrök parancsnokának, Láncz csendőr századosnak a magánakciójáról volt-e szó. Megtudjuk viszont, hogy a kivégzéseket követően a csendőrök egy újabb csoportot is összegyűjtöttek, holott ekkor már biztosan tudták, hogy milyen sors várhat rájuk. Az is kiderül, hogy ezt az utóbbi csoportot a településre érkező Újházy gyalogsági alezredes egyszerűen szabadon engedte. Újházy példája azt sugallja, hogy Láncz valószínűleg akkor is eltekinthetett volna a helyi zsidók összegyűjtésétől, ha erre valóban parancsot kapott.¹⁵

Kovács rávilágít arra is, hogy a kivégzésekre a katonák közreműködése nélkül aligha került volna sor. Az események idején a 2. páncélososztály 1.a őrszázada, 1.b törzsszázada és 1.c anyagi osztálya tartózkodott Nagysármáson, illetőleg a szomszédos településen. A kivégzéseket elrendelő Mátyássy Miklós százados, az 1.b törzsszádad parancsnoka saját bevallása szerint Lakatos Géza vezérkari századosnak, az 1.c anyagi osztály parancsnokának az irodájában találkozott Láncz csendőr századossal, aki a zsidók elszállításához próbált gépjárműveket szerezni, Lakatos azonban megtagadta a csendőrtiszt kérését. Mátyássy már ekkor

¹⁴ Az észak-erdélyi deportálásokkor a helyi és környékbeli zsidó lakosságot ugyancsak itt gyűjtötték össze.

¹⁵ Nyilvánvalóan durva egyszerűsítés lenne Láncz magatartását Újházy egyetlen gesztusa felől megítélni, és a parancsmegtagadás kérdése sem intézhető el ennyivel. Ugyanakkor azonban az is tény, hogy a II. világháborús visszaemlékezésekben számos olyan példát találhatunk, amikor egyes tisztek bizonyos parancsokat annak ellenére sem hajtottak végre, hogy tulajdonképpen nem vállalták felelősségüket a nyílt konfrontációtól.

felajánlotta, hogy elintézi a zsidókat, a csendőrök azonban ehelyett Nagysármás alpolgármesteréhez fordultak, aki a nemzeti gárda tagjainak segítségével több szerkezt is szerzett nekik. A gettót 1944. szeptember 16-án ürítették ki, mégpedig úgy, hogy az ide internált zsidókat szekérre ültették, és útnak indították őket Kolozsvár irányába. A konvojt mintegy 10-12 csendőr kísérte.

Mire Mátyássy tudomást szerzett a dologról, a szekerek már elhagyták a települést, ez azonban nem tántorította el a századost eredeti szándékától: először Vicsay Endre csendőr főhadnagyt kereste meg, majd együtt mentek el Lánchoz, akit rávettek, hogy engedélyezze a konvoj megállítást. Lánch ebbe csak azzal a feltétellel egyezett bele, ha Mátyássy írásban is igazolja a zsidók átvételét. Kovács az elkövetők vallomásai alapján meglehetősen alaposan mutatja be a további eseményeket is, itt azonban csak a főbb mozzanatokra térnek ki anélkül, hogy ezek időbeli egymásutánosságával foglalkoznának. Mátyássy, aki Vicsayt is magával vitte, Pusztakamarásnál érte be a konvojt. A zsidókat a csendőr főhadnagy parancsára leszállították a szekerekről, a páncélos százados pedig a megbeszélte elismervény fejében átvette őket, őrzésükről azonban továbbra is a csendőrök gondoskodtak. Ugyancsak Mátyássy választotta ki a kivégzés helyszínét Bodrogi Ferenc törzsőrmester társaságában (ekkor már velük volt Józsa András főhadnagy, az őrszázad parancsnoka is), és szintén ő utasította a törzsszázad tíz katonáját, hogy ássanak két nagyobb méretű gödrt – a tulajdonképpen tömegsírokat, amelyekbe később az áldozatokat belelőtték. Józsa főhadnagy parancsára a gödrtök kiásásával foglalkozókhoz az őrszázadból további tizenöt ember csatlakozott, és kivette a részét a munkából az a négy szovjet hadifogoly is, akik a katonákkal együtt érkeztek. Miután a gödrtök elkészültek – ez hajnali kettő körül lehetett – Mátyássy két, egyenként öt-öt főből álló kivégzőosztagot állított össze. A kivégzések hajnali 4-5 körül értek véget; ekkor Vicsay, Józsa és Mátyássy mindenkit a gödrtökhöz rendelt, és parancsban tiltották meg a jelenlévők számára, hogy a történetekről beszéljenek.

Az esemény utóélete: bírósági tárgyalások Romániában és Magyarországon

A tömeggyilkosság körülményeinek feltárása mellett a kismonográfia másik fő témája az események utóélete. Ez részben a források természetéből is adódik: a különféle vizsgálatok és tárgyalások anyaga nyilvánvalóan nemcsak az elkövetőkre vagy az elkövetés módjára vonatkozóan tartalmaz információkat, hanem a vizsgálatokat lefolytató szervekre, illetve az ügyet tárgyaló bíróságokra vonatkozóan is. A háború befejezése után az elkövetők két külön országba térhettek haza, a szerzőnek tehát mindazokkal az eljárásokkal foglalkoznia kellett, amelyek során Romániában és Magyarországon a háborús vagy népellenes bűnök elkövetésével

megvádolt személyeket kívánták felelősségre vonni. Kovács emellett arra is kitér, hogy az említett eljárások célja hogyan változott az idők folyamán.

Mint írja, a tömeggyilkosság helyszíne miatt az események kivizsgálása előbb Romániában indult el, ahol a nyomozás során több nagysármási lakost is letartóztattak. Először a tordai hadbíróság emelt vádat ellenük, majd 1944. november 21-én váratlanul a román 6. hadsereg nagyszebeni hadbírósága vette át az ügyet. Ekkor már inkább a magyar csapatokkal való együttműködés került a középpontba, a zsidóellenes kilengésekben való részvétel vádja egyetlen személy ellen sem merült fel. Meglehetősen lassan haladt az események feltárása is: ahhoz például, hogy a tömegsírt exhumálhassák, mintegy három hónapot kellett várni. Végül anélkül zárták le az eljárást, hogy bárki ellen is vádat emeltek volna.

A következő eljárás 1945–1946 között zajlott le Kolozsváron. A népjúrszolgálat ekkor már egyszerre vizsgálta a zsidók legyilkolásának és a románok elleni kilengéseknek az ügyét, de a románellenes cselekedetek kivizsgálása ez esetben is aránytalanul nagyobb hangsúlyt kapott. A tömegmészárlással kapcsolatban csak két szemtanút hallgattak ki. A tárgyalások elemzése a könyv egyik legerősebb pontja: Kovács először a népbíróság által tárgyalta kilenc tömegpert veszi sorra, másrészt arra a következtetésre jut, hogy egyes eljárások – a valódi bűnösök elítélése mellett – tulajdonképpen a teljes észak-erdélyi magyar közigazgatás és a Horthy-rendszer elítélését szolgálták.

A nagysármási eseményekkel kapcsolatos következő eljárásra két egymástól elkülöníthető szakaszban került sor: 1951–1952 között a kolozsvári ügyészség indított nyomozást a történetek kiderítésére, majd 1954–1955 között a bukaresti bíróság vette át az ügyet. Azt leszámítva, hogy ezúttal harminckét egykori csendőrt is kihallgattak, ugyanazokat a tanúkat és vádlottakat idézték be, mint 1945–1946-ban, és az ügymenet is megegyezett az előzővel: a nagysármási zsidóság összegyűjtésében részt vevő helyieket szabadlábra helyezték, a románellenes kilengésekkel megvádoltak viszont továbbra is letartóztatásban maradtak.

Az említett három bíróság tevékenységét vizsgálva Kovács arra a következtetésre jut, hogy míg a nagyszebeni hadbíróság és a kolozsvári népbíróság által lefolytatott eljárásokban főként az 1940–1944 közötti magyar közigazgatás elítélésének szándéka jutott kifejezésre, az 1951–1954 közötti eljárásban már az osztályharcos szemléletű ítélkezés dominált (ami ebben az esetben a nagysármási és a környékbeli magyar földbirtokosok, illetve katolikus egyház szintén magyar képviselői elleni eljárást jelentette). Ugyanakkor felhívja a figyelmet az ügy egy másik – egyébként igen furcsa – aspektusára is: kiemeli, hogy a Nagysármáson és Pusztakamarás határában végrehajtott háborús bűncselekményeket a három bíróság egyikének sem sikerült rekonstruálnia.

Egészen másként alakult az ügy magyarországi kivizsgálásának története. 1945-ben az események egyik részvevője feljelentést tett egykori felettesei ellen, ekkor azonban még csak egyetlen személyt ítélték el. 1947-ben a budapesti népjúrszolgálat

rendelkezése nyomán további nyolc személyt vettek őrizetbe, továbbá perújrafelvételt kezdeményeztek a korábban már elítélt Bodrogi Ferenc ellen, és bevonták az ügybe Lakatos Géza vezérkari századost. A tíz személy között, akik ellen a budapesti népügyészség 1947. november 29-én emelt vádat, ezúttal ott volt a megszárlás értelmi szerzője, Mátyássy Miklós is (Józsa András elesett a háborúban). Lakatost felbujtással, Mátyássyt a kivégzés megszervezésével vádolták, Bodrogit pedig a kivégzés levezényléséért és személyes részvételért állították bíróság elé. A fennmaradó hét embert a kivégzésben való személyes részvétellel gyanúsították. A tárgyalás során végül négy embert halálra ítélték, a többiek csak börtönbüntetést kaptak. A halálos ítéleteket – köztük a Mátyássy Miklósét is – 1948. május 26-án reggel hajtották végre. A fejezetet a rendszerváltást követően indított három rehabilitációs eljárás zárja.

Kérdések az eseménytörténeti feltáráson túl

Mint láthattuk, *A nagysármási zsidók meggyilkolása* során Kovács meglehetősen hosszú időintervallumot tekint át. Azonban ahhoz, hogy jobban megértsük az 1944. szeptember 16-ról 17-re virradó éjszakának az eseményeit, érdemes talán közelebb lépni ehhez a nagyívű tablóhoz, és elidőzni néhány apróbb, de nem kevésbé fontos részletnél. Ilyen részletként három olyan kérdést emelnék ki, amelyek alaposabb áttekintése vagy végiggondolása segítségünkre lehet a tömeggyilkosságnak mint eseménynek az értelmezésében. Az első a csendőrökkel kapcsolatos: itt egyrészt az érdekel, hogy részt vettek-e az észak-erdélyi zsidók gettósításában és deportálásában, másrészt pedig az, hogy Lánicz csendőr százados nagysármási tevékenysége hogyan viszonyul ezekhez a korábbi eseményekhez. A következő a tömegkivégzésben részt vevő katonákat érinti, egészen pontosan pedig arra vonatkozik, hogy milyen feladatokat láttak el azon a harcoló alakulaton belül, amelynek alárendeltségébe tartoztak. Amint a későbbiekben látni fogjuk, az elkövetők motivációinak megértése szempontjából ez különösen nagy jelentőséggel bír. Végül harmadik kérdésnek a megszállás fogalmához, illetve ahhoz van köze, hogy az előbb említett katonák harcéri tapasztalatai a megszálló vagy a harcoló alakulatok tevékenységével hozhatók-e inkább kapcsolatba. A következőkben ezeket fogom egyenként áttekinteni.

1. A csendőrök

Mielőtt a csendőrökkel kapcsolatos kérdések megválaszolására rátérnénk, először azt kell tisztáznunk, hogy egészen pontosan kik is voltak azok a csendőrök, akik 1944 őszén Nagysármásra érkeztek. Kovács zilahi tanzászlóaljként emlegeti az

alakulatot, azonban a tárgyalt időszakban a szakirodalom szerint Zilahon mindössze egy csendőr tanszázad állomásozott.¹⁶ Való igaz, hogy a háború kései szakaszában tudunk egy zilahi csendőrzászlóaljról is, de ezt csak azt követően hozták létre, hogy a magyar adminisztráció kivonult Észak-Erdélyből. Az említett alakulatot a kiürített területek csendőrörseinek legénységéből – köztük a zilahi tanszázad csendőreiből – állították fel, és végleges formájában valószínűleg csak 1944. november végén, december elején került megszervezésre Budapesten.¹⁷ A nagysármási zsidók ellen tehát a zilahi tanszázad csendőrei jártak el: a hasonló elnevezésű csendőrzászlóalj a tárgyalt események idején még nem létezett.

Azt a kérdést, hogy a tanszázad csendőrei részt vettek-e az észak-erdélyi zsidók gettósításában és deportálásában, Kovács szerint az eddig átnézett levéltári források alapján nem lehet megválaszolni (112–113.). Sokkal több nem derül ki az idevágó szakirodalomból sem. Randolph Braham különféle munkáiban két Zilahra, illetve Szilágy megyére vonatkozó utalás található. Ezek közül az első a gettósítás folyamatához kapcsolódik, amely során az érintett hatóságok úgy próbálták megakadályozni a zsidókkal fenntartott kapcsolatokból adódó korrupciót vagy lazaságot, hogy egy-egy adott megye zsidó lakosainak gettósítását egy másik megyéből átirányított csendőrökkel végeztették. Désen például egy negyven zilahi csendőrből álló különítmény tevékenykedett.¹⁸ A másik utalás a Szilágy vármegyei gettóra vonatkozik, amelyet a somlyócsehi téglagyárban rendeztek be, és amely a háború utáni összehasonlítás szerint az élelmezés és a higiéniai feltételek vonatkozásában a legrosszabbak, a bánásmódot illetően pedig a legkegyetlenebbek közé tartozott.¹⁹ Nyilván az előbbiekből sem arról nem tudunk meg többet, hogy a zilahi csendőr tanszázad emberei részt vettek-e valamelyik vármegyében a zsidók összegyűjtésében, sem az nem derül ki, hogy tudtak-e a somlyócsehi gettóban uralkodó állapotokról, kisebb vagy nagyobb mértékben azonban mindkét információ hozzájárulhat ahhoz, hogy az olvasók kontextusba helyezhessék a nagysármási eseményeket.

A másik – sokkal fontosabb – kérdés arra vonatkozik, hogy a nagysármási zsidók deportálását vajon Láncz László csendőr százados önhatalmúlag rendelte-e el, vagy pedig valamely felsőbb hatóság utasítására hajtotta végre. Kovács meglehetősen óvatosan fogalmaz az ügyben: mint írja, az utóbbi feltevés alátámasztására nem talált semmiféle bizonyítékot, így azt tartja valószínűnek, hogy Láncz csendőr

¹⁶ Rektor Béla: *A Magyar Királyi Csendőrség oknyomozó története*. Cleveland, Ohio: Árpád Könyvkiadó Vállalat., 1980. 217–218.

¹⁷ Sőregi Zoltán: Sőregi Zoltán: Adalékok a Budapest ostromában harcoló csendőralakulatok történetéhez. *Belvedere Meridionale*, 2010/5–6., 42. 48.

¹⁸ Braham, Randolph: *A népiirtás politikája. A Holokaust Magyarországon. Első kötet. 2., bővített és átdolgozott kiadás*. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó. 1997. 421. (A zilahi csendőrök részvétele a dési gettósításban valószínűleg azzal is magyarázható, hogy a dési és a zilahi csendőrsztyá ugyanahhoz a csendőrkerülethez tartozott.)

¹⁹ Randolph Braham (főszerk.): *Az észak-erdélyi holokaust földrajzi enciklopédiája*. Budapest – Kolozsvár, 2008, Park Kiadó – Koinónia. 392.

százados és beosztottjainak egyéni ügybuzgalma volt az események mozgatórugója. (275.) Ahhoz, hogy e feltételezés érvényességét megvizsgálhassuk, röviden tekintsük át Arad esetét, ahol a magyarok szintén fogatosítottak zsidóellenes intézkedéseket, miután a honvédség alakulatai elfoglalták a települést.

Az aradi zsidókat szeptember 13-án, a város megszállásának második napján kötelezték arra, hogy sárga csillagot viseljenek, majd ezt követően gettót jelöltek ki számukra, és állítólag már a deportálásuk dátumát is kitűzték. Kovács kétségesnek tartja, hogy az adott helyzetben valóban felmerült volna a deportálás lehetősége, különösen hogy a magyar csapatok éppen csak elfoglalták a várost, és nem is tudták túl sokáig megtartani. Fontos azonban leszögeznünk, hogy az utasítás az Ungváry Krisztián szerint közismerten szélsőjobboldali Heszlényi József altábornagtól származott. Amennyiben Ungváry megállapítása Heszlényi politikai nézeteivel kapcsolatban helytálló, feltételezhető, hogy az altábornagy a lehető legkomolyabban gondolta a dolgot.²⁰

Heszlényi kapcsán azt is meg kell említenünk, hogy a magyar királyi honvédség tisztje volt, és ebben a minőségében – legalábbis eddigi ismereteink szerint – sem neki, sem az általa irányított hadseregnek nem kellett (volna) részt vennie a zsidók gettósításában vagy deportálásában. Mindez nem mondható el Lánczról, aki a csendőrség kötelékében szolgált – vagyis abban a testületben, amelynek már eleve is fontos szerepet szántak az észak-erdélyi zsidókérdés megoldásában. A csendőr százados nagysármási tevékenysége azt látszik igazolni, hogy tulajdonképpen ugyanazokat az intézkedéseket alkalmazta a településen élő zsidók ellen, amelyeket a magyar hatóságok az észak-erdélyi zsidók deportálásakor is alkalmaztak.

Van a csendőr százados viselkedésének egy másik fontos aspektusa is, amelyre Kovács talán nem fektet elég hangsúlyt. Amint a különféle dokumentumokból kiderül, Láncz nem vett részt a Pusztakamarás mellett végrehajtott tömeges kivégzésen, és a deportálandó zsidókat is csak aláírással hitelesített elismervény ellenében volt hajlandó átadni a katonáknak. Ilyen értelemben tehát bizvást kijelenthető: a csendőr százados az észak-erdélyi zsidóellenes hatósági gyakorlatot kiterjesztette ugyan az újonnan elfoglalt területek általa ellenőrzött részére, ennél tovább azonban nem volt hajlandó elmenni. Mindez azt sugallja, hogy Nagysármáson sem önhatalmúlag járt el, hanem parancsot teljesített.

Végezetül nézzük meg a második nagysármási zsidó csoport esetét is. E csoport összeállításakor a csendőr százados már biztosan tudta, mi lett az első csoportbeliek sorsa, így afelől sem lehetett sok kétsége, hogy mi vár az újonnan összeszedettekre. Mint ismeretes, e csoport tagjait a településre érkező, Kovács által nem azonosított Újházy gyalogsági alezredes – nem számolva az esetleges következményekkel – egyszerűen szabadon engedte. Ezek után joggal merül fel a kérdés,

²⁰ Heszlényi politikai meggyőződéséről lásd: Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó. 346.

hogy vajon megtehetette volna-e Láncz is ugyanezt. Az egyszerű válasz az lenne, hogy igen. Ha azonban a csendőr százados valóban fölöttes szerv utasításait hajtotta végre, a zsidók szabadon engedéséhez parancsot kellett volna megtagadnia, erre pedig – mint a későbbiekben látni fogjuk – az adott korban elég ritkán volt példa. Mindezek ellenére Láncz viselkedését igen sajátos kettősség jellemzi: míg Újházyval gondolkodás nélkül vállalta a konfliktust a második csoportbeli zsidók szabadon bocsátása miatt, egy szóval sem ellenkezett, mikor Mátyássy úgy döntött, hogy kivégezteti az első csoportba tartozókat.

2. *A katonák*

Mint ismeretes, a gyilkosságokban közvetlenül érintett katonák a 2. páncélos-hadosztály 1.a őrszázadából, illetve 1.b törzsszázadából kerültek ki, e századokat pedig a dél-erdélyi előretörés leállítását követően, szeptember 13-án Marosludasról irányították át Nagysármásra. A szöveget olvasva olybá tűnhet, mintha a tulajdonképpeni harcban részt vevő alegységekről lenne szó, amelyeket mindössze a támadó hadműveletek megszakítását követően rendelték biztosító feladatok ellátására. A két század, írja Kovács, „az offenzíva első napjaiban más arcvonalon harcolt”; a törzsszázad kapcsán pedig – Ravasz István, illetve Mujzer Péter kutatásaira támaszkodva – azt állítja, hogy a 2. felderítőzászlóalj alárendeltségében vett részt a támadásban.²¹ A Marosludasról Nagysármásra való visszavonás szerint „egyben megmagyarázza azt a tényt is, hogy a téma szempontjából fontos két alakulat miért a mögöttes területen látta el feladatait.” Le kell szögeznünk azonban, hogy az említett századok rendeltetésük szerint sem tartoztak a harcoló alegységek közé, és nem is túl valószínű, hogy a támadásban ilyen feladattal vettek volna részt. A törzsszázad közvetlenül a 2. páncélos-hadosztály parancsnokságának alárendelve, pontosabban a hadosztály törzsének alárendeltségében működhetett, és feladatait elsősorban az arcvonal mögötti területen, nem pedig a tényleges harcok közepette látta el. Hasonló a helyzet az 1.a tábori őrszázadot illetően is: ez a 2. páncélos-hadosztály vonatparancsnokságának alárendeltségébe tartozott, és szintén az arcvonal mögött látott el őrzésvédelmi feladatokat (az ő hatáskörükbe tartozott például a hadifoglyok őrzése, a polgári lakosság elszigetelése a táborozó alakulatoktól, az utánszállítás biztosítása stb.).²² Magyarán: a két század nem azért tartózkodott a páncélos

²¹ A két századot Kovács tévesen a seregestként említi. Ezzel szemben a seregest olyan katonai magasabb egységek gyűjtőneve, amelyek harcoló csapatokkal, támogató szakcsapatokkal és ellátó alakulatokkal rendelkeznek, illetve alkalmasak önálló hadműveletek végrehajtására is. A második világháború idején a magyar honvédség alap seregeste előbb a gyalogdandár, később a könnyűhadosztály, végül pedig a gyaloghadosztály volt.

²² Számvéber Norbert szóbeli közlése. Számvéber úgy véli, hogy a törzsszázad megnevezésében szereplő 1.b. forma leginkább a hadosztálytörzsben dolgozó 1b (felderítő és elhárító) 2. vezérkari tiszt beosztására emlékeztet (elképzelhető, hogy ez lehetett Mátyássy Miklós valódi

hadosztály mögöttes területén, mert a támadás leállítását követően erre kaptak parancsot, hanem azért, mert feladataik ellátása érdekében eleve is az arcvonal mögött kellett tartózkodniuk.

3. A megszállás

Kovács azt is több rendben hangsúlyozza, hogy az offenzíva következtében, amelyet a magyar és német erők 1944. szeptemberében Erdély területén indítottak, Nagysármás megközelítőleg öt hétre magyar megszállás alá került – sőt, a megszállás kifejezés a kismonográfia címében is szerepel. Mint írja, „Ez idő alatt történt a nagysármási tömeggyilkosság, mely módszereit tekintve a megszállt Szovjetunióban elkövetett tömeges zsidókivégzések sorába illeszkedik.” (8.) A fogalomhasználatot az 5. számú lábjegyzetben azzal indokolja, hogy a magyar hadvezetés a területfoglalásra nem hódításként, hanem stratégiai célú megszállásként tekintett. Mindez önmagában nem lenne probléma, azonban a kifejezést a Szovjetunió vonatkozásában is használja, némileg összemosva ezzel a mezősegi településen kialakult helyzetet a német hadsereg által elfoglalt szovjet területeken uralkodó állapotokkal.²³ Bár a két megszállás számos aspektusában eltér egymástól, itt elég csak annyit kiemelni, hogy míg a Szovjetunióban tevékenykedő megszálló hatóságok – és ezek részeként a magyar megszálló alakulatok – feladata a szállítási útvonalak, vasutak, hidak, objektumok biztosítása volt, illetve különféle közigazgatási feladatokat láttak el és kisebb összecsapásokban vettek részt, a Nagysármásra települt katonák még Kovács szerint is kívül álltak a település mindennapi életén.²⁴ A magyar (állam)hatalmat szintén nem ők, hanem a csendőrök gyakorolták, akiknek a hatáskörébe a honvédtiszteknek nem volt joga beleszólni. (115.) A nagysármási magyar katonai megszállás kapcsán tehát – ha már a szerző ezt a kifejezést választotta az offenzíva következtében beállt állapotok leírására – szerencsés lett volna tisztázni ezeket a különbségeket.

A megszállás, ezen belül pedig a magyar megszálló csapatok Szovjetunió-beli tevékenysége a nagysármási ügyben közvetlenül érintett katonák háborús tapasztalatai kapcsán is felmerül. Kovács úgy véli, hogy a tömeggyilkosság megszervezése és levezénylése az említett katonák korábbi háborús brutalizálódásából²⁵

beosztása). Ugyanakkor valószínűtlennek tartja, hogy a 2. vezérkari tisztnak saját törzsszázata lett volna.

²³ Az idézett mondatban megfogalmazott állítás érvényességét természetesen nem kívánom megkérdőjelezni, csupán a kifejezés reflektálatlan használatára szeretném felhívni a figyelmet.

²⁴ A megszálló hatóságok feladataira vonatkozóan lásd Ungváry: *Magyar megszálló...* 19.

²⁵ A brutalizálódás fogalmának használata a szakirodalomban sem teljesen egyértelmű. Maga a brutalizálódás tézise George Mosse-tól származik, és arra vonatkozik, hogy a világháború során okozott és elszenvedett erőszak-tapasztalat hozzájárult a gátlások leépüléséhez, és így az erőszak terjedéséhez a hétköznapi életben, majd a két világháború közötti politika egyik fő jellegzetességévé vált. (Vö. Balogh László Levente: Az erőszak laboratóriuma Az első

fakadt. (8.) Magát a fogalmat pontosabban nem határozza meg: helyett egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a katonák keleti hadművelleti területen szerzett tapasztalatai és a nagysármási események között közvetlen összefüggés van, másrészt pedig a tapasztalatokat szinte kizárólag a magyar megszálló csapatok tevékenysége felől próbálja értelmezni. Azt ugyan leszögezi, hogy a nagysármási ügyben érintett honvédek – két embert leszámítva – frontszolgálaton voltak, így tehát nem igazán volt köztük a magyar megszálló csapatokhoz, de úgy véli, a nekik felrótt bűncselekmények (szovjet partizánok/hadifoglyok kivégzése, feltételezett partizánok elleni fizikai erőszak) jól integrálhatóak a megszállás eseménytörténetébe. (21.) Kovács abban valóban nem téved, hogy időnként a harcoló alakulatok (vagy ezek alegységei) is részt vettek partizánellenes akciókban, illetve végeztek ki civileket, azonban ebben az esetben is úgy van igaza, hogy tulajdonképpen nincs. A megszálló és a harcoló alakulatok ilyen irányú tevékenységének összehasonlítása nyilván szétfeszítené a jelen kritika kereteit: legyen elég annyit leszögezni, hogy harcoló csapatokban szolgáló katonák tapasztalatait szerencsésebb lett volna a harcoló csapatok története felől megközelíteni, még akkor is, ha a téma szempontjából releváns szakirodalom mindeddig inkább a magyar megszálló erők tevékenységére koncentrált. A kutatások hiánya miatt ez nyilvánvalóan nem könnyű feladat, de éppenséggel nem is lehetetlen. Ungváry Krisztián például a magyar honvédség második világháborús szerepléséről szóló könyvében több oldalon át foglalkozik a keleti fronton vívott háború jellegzetességeivel, és többek között arról is ír, hogy ezen a hadszíntéren a hadifoglyok kivégzését a német, illetve a magyar csapatok nem feltétlenül érezték bűncselekménynek (bár a magyar csapatoknál viszonylag ritkán került sor ilyesmire). Az utóbbi megállapítást történetesen harcoló alakulatról szóló példával támasztja alá (hangsúlyozva, hogy a hadifoglyok tömeges kivégzése a nyugati fronton meglehetősen ritkán fordult elő, az első világháborúban pedig egyenesen hadbíróági eljárást vont volna maga után).²⁶ Hasonlóképpen kitér a 2. hadsereg mögöttes területein folytatott partizánvadászatokra is, és azt is megemlíti,

világháború erőszak-tapasztalatáról. In Pabis Eszter (szerk.) *Az erőszak reprezentációi*. Debrecen, 2015, Debreceni Egyetemi Kiadó. 62.) Ugyanakkor az is gyakran előfordul, hogy magának az erőszak-tapasztalatnak a leírására használják a brutalizáció kifejezést. A Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker szerzőpáros azt a folyamatot írja le brutalizálódásként, amely során az első világháború idején megtapasztalt, korábban soha nem látott erőszak meglepő könnyedséggel integrálódott a katonák és (civilék) mindennapjaiba, olyannyira, hogy végül maguk is felvállalták, hozzájárulva, hogy banalizálódjék. Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: *1914 – 1918. Az újrárt háború*. Budapest, 2006, L'Harmattan – Atelier. 38.

²⁶ Ungváry: *A magyar honvédség...* 83–84. Szolgáljon Kovács mentségére, hogy a Donnál harcoló 23/II. zászlóalj parancsnokának példája, aki azért végeztetett ki hadifoglyokat, mert nem tudott embereket nélkülözni, hogy hátrakísértesse őket, Ungvárynál is *A német megszállási politika és a magyar megszállók* című fejezetben szerepel. Mindehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy a második világháború során magyar csapatok meglehetősen ritkán végeztek ki hadifoglyokat.

hogy a hadsereg által ellenőrzött területen időnként mindenféle jogi eljárás nélkül végeztek ki gyanús munkaszolgálatosokat és helyi lakosokat.²⁷ (A partizánok elleni harc inkább az elfoglalt területeken működő megszálló alakulatok jellegzetes tevékenységének számított). Végül nagyon röviden érinti az 1944-ben mozgósított magyar 1. hadsereg és a mai Ukrajna területén élő civilek viszonyát is, bár ez esetben inkább csak azoknak a rendelkezéseknek az ismertetésére szorítkozik, amelyeket a magyarok közvetlenül a frontra érkezésüket követően adtak ki.²⁸ Az 1. hadsereg kapcsán egyébként maga Kovács is említést tesz egy igen fontos tényről: mint írja, Lakatos Géza vezérkari százados 1944-ben, a galíciai harcok idején állandó összeköttetésben állt a Nyugat-Ukrajnában tevékenykedő ukrán nacionalista partizánokkal. Úgy véli, ennek tulajdonítható, hogy a hadosztály zökkenőmentesen tudott hadianyagot szállítani a hadműveleti területen. (66.) A szerző bővebben nem foglalkozik a kérdéssel, azonban az említett partizánok kapcsán ismeretes, hogy már 1943 végétől kezdődően különféle semlegességi vagy együttműködési megállapodásokat kötöttek a németekkel és a magyarokkal, mint ahogy az is, hogy e megállapodások jelentősen befolyásolták azt a viszonyt, ami a Galíciában harcoló magyar alakulatok katonái és a helyi civilek között kialakult.²⁹

A fentiek fényében kijelenthető tehát, hogy éppenséggel a harcoló alakulatok felől is körül lehetett volna járni a nagysármási ügyben érintett katonák harctéri tapasztalatait, nyilván leszámítva azt a két embert, akik valóban a megszálló erők kötelékében kerültek a németek által elfoglalt szovjet területekre. Ha még tovább megyünk, az elemzés során az egy-egy alakulat hátsó területein tevékenykedő alegységek embereit is el lehetett volna különíteni az első vonalbeliektől, vagyis azoktól, akik a tulajdonképpeni harcot vívták az ellenséggel. Mindez üres szórászhasogatásnak tűnhet, azonban – amint látni fogjuk – a harctéri tapasztalat megértése szempontjából korántsem mindegy, hogy egy katona milyen körülmények között, milyen indíttatásból vett részt civilek, hadifoglyok, esetleg saját bajtársainak a kivégzésében (vagy rendelte el azt). Ugyanakkor le kell szögeznünk: némileg igazságtalan lenne elvárni Kovács Szabolcstól, hogy eligazodjon ezekben a kérdésekben, amelyekkel mindeddig a magyar hadtörténetírás is csak szórványosan foglalkozott.

²⁷ Uo. 90.

²⁸ Uo. 265

²⁹ Egészen pontosan az UPA, azaz az Ukrán Felkelő Hadsereg embereiről van szó. Bővebben lásd: Sipos Péter (főszerk.) – Ravasz István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-Zs.* Budapest, 1997, Petit Real Könyvkiadó. 458–459. Az UPA és a magyar alakulatok közötti egyik megállapodás civilekre vonatkozó részével kapcsolatban lásd: Farkas Ferenc: *Tatárhágó visszánéz.* Buenos Aires, 1952, Kárpát Kiadó. 57.

Az elmélet szerepe, avagy az értelmezés lehetőségei

Kovács kismonográfiájának fontos jellegzetessége, hogy főként az eseménytörténeti feltárára koncentrál, és ennek megfelelően nem szentel túl sok teret annak, hogy a nagysármási esetet mint háború idején elkövetett tömeggyilkosságot tágabb kontextusba helyezze, vagy hogy esetleg megpróbálja valamilyen módon interpretálni azt. Míg az előzményeket és az esemény utóéletét meglehetősen részletesen tárgyalja, magának az eseménynek az értelmezése abban merül ki, hogy rámutat: a végrehajtás módozatainak hasonlósága miatt a nagysármási ügy leginkább a keleti fronton elkövetett tömeges zsidókivégzésekkel rokonítható. Valamelyest hasonlóképpen jár el a tömeggyilkosságban érintett katonákat illetően is: beéri annyival, hogy a kivégzés során tanúsított viselkedésüket kategorizálja, illetve felveti a felelősség kérdését – azaz felrója a résztvevőknek, hogy nem tagadták meg a kivégzések végrehajtására vonatkozó parancsot, bár minden valószínűség szerint tisztában voltak annak törvénytelen voltával. (274.)

Ezzel szemben a nemzetközi szakirodalom jóval részletesebben foglalkozik azazal, hogy a második világháború során a holokausztban részt vevő katonák, rendőrök és civilek egy része miért vált gyilkossá, egy kis részük pedig miért nem. Christopher R. Browning magyarul is olvasható *Átlagemberek című* könyvében a 101. rendőrszázalój tevékenysége kapcsán egy teljes fejezetet szentel mindazoknak a magyarázatoknak, amelyek az elkövetők viselkedésének értelmezésére dolgoztak ki. A magyar változatban ezen kívül további két hasonló témájú fejezet is szerepel, amelyekkel a szerző a könyv időnkénti újrakiadása alkalmából egészítette ki az eredeti szöveget. Ezek közül az első Browningnak a Daniel Jonah Goldhagen-nel kialakult polémijára³⁰ reflektál, a második pedig mindazokat a témába vágó munkákat igyekszik összefoglalni, amelyek az *Átlagemberek* első kiadását követő huszonöt évben jelentek meg.³¹ E kritikának nyilván nem célja az említett fejezetekben tárgyalt értelmezések újbóli összefoglalása, ugyanakkor azonban talán nem teljesen érdektelen felvillantani, hogy a szakirodalomban fellelhető magyarázatok miként segíthetnek a nagysármási eset értelmezésében. A következőkben tehát egyrészt arra teszek kísérletet, hogy a Kovács által feldolgozott tömeggyilkosságot tágabb kontextusba helyezzem, másrészt pedig néhány olyan értelmezést tekintek át, amely arra keresi a választ, hogyan válik az átlagember elkövetővé (vagy vesz részt bármi egyéb módon atrocitások elkövetésében).

³⁰ Goldhagen *Hitler's Willing Executioners* című munkájában részben ugyanazokra a forrásokra támaszkodik, mint Browning, azonban a két szerző által kidolgozott értelmezések több szempontból is eltérnek egymástól. Daniel Jonah Goldhagen: *Hitler's Willing Executioners – Ordinary Germans and the Holocaust* [Hitler készséges hóhérai – az átlag németek és a Holocaust]. New York, 1996, Alfred A. Knopf.

³¹ Az *Átlagemberek*, az *Utószó* és a *Huszonöt évvel később* című fejezedekről van szó. Browning: i. m. 135–245.

I. Atrocitások

Szinte közhelyszámba megy a megállapítás, hogy a háborúk során mindig is előfordultak atrocitások, amelyeknek civilek vagy magukat megadó katonák egyaránt áldozatul eshettek. A hadtörténetírás szerint az ilyen esetek sokkal gyakoribbnak számítottak, mint gondolnánk. Richard Holmes úgy véli, hogy amennyiben egy katona csak akkor szüntette be a harcot, mikor az ellenség már a kézfegyverek tűztávolságán belülre ért, mindössze ötven százalék esélye maradt a túlélésre. Ilyen esetekben a megadás nem feltétlenül garantálta az életben maradást: könnyen előfordulhatott, hogy a támadók egyszerűen lelőtték a támadás hevében, de akkor sem volt feltétlenül jobb a helyzet, ha megpróbálta meghúzni magát, míg elcsitult körülötte a közdelem. Ez utóbbi esetben még mindig áldozatul eshetett egy-egy olyan egységnek, amely a maradék ellenállás felszámolását kapta feladatául, és amelynek tagjai nem mindig várták meg, hogy kiderüljön, vajon a felfedezett ellenség a fogságot választja-e vagy inkább felveszi velük a harcot.³² Ha a háborúval járó brutalizálódáshoz – az erőszak alkalmazásának megszokottá válásához – mélyen beágyazódott negatív faji sztereotípiák is társultak, a küzdő felek a szokásosnál is gyakrabban szegték meg az egyébként is meglehetősen törékeny háborús konvenciókat. Különösen igaz volt ez a németek kelet-európai „megsemmisítő” háborújára vagy a „zsidók ellen” folytatott háborúra, ahol nemcsak katonák, de civilek is igen nagy számban váltak áldozattá.³³

Annak érdekében, hogy a nagysármási esetet elhelyezhessük a háborús erőszak tágabb kontextusában, a különféle atrocitásokat jellegzetességeik alapján öt kategóriába soroltam. Ehhez két, egyenként két-két kategóriás felosztást vettem figyelembe. Egyik Browning korábban idézett munkájából, a másik pedig Ungváry Krisztiánnak a megszálló csapatokról írt monográfiájából származik. Mivel a két felosztás között volt némi átfedés, illetve mert egyik sem szolgált magyarázattal bizonyos atrocitásokra, amelyeket magyar katonák is elkövettek, az előbbieket John Horne és Alan Kramer idevágó kutatásaira támaszkodva egy további kategóriával egészítettem ki. Ennek eredményeként a háborús atrocitások következő típusait különítettem el:

1. Olyan – civilek ellen irányuló – atrocitások, amelyekre azért került sor, mert katonák azt hitték, hogy az érintett civilek tüzet nyitottak rájuk, illetve mert a feltetelezett támadás következtében pánik tört ki köztük. John Horne és Alan Kramer

³² Richard Holmes: *Acts of War. The Behaviour of Men in Battle* [Háborús cselekmények. Katonák viselkedése a harcban]. London, 2004, Cassel Military Paperbacks. 381–382. (Holmes a magukat az utolsó pillanatban megadó katonák kapcsán Ernst Jüngert idézi, aki szerint egy támadásban részt vevő gyalogos az utolsó roham alatt nem feltétlenül tudja megváltoztatni azt a lelkiállapotot, amelybe a támadás során kerül, márpedig ebben a lelkiállapotban az ember ölni akar, nem pedig foglyokat ejteni).

³³ Browning: i. m. 136.

az első világháború idején a németek által elkövetett atrocitásokat vizsgálta meg: mint írják, az általuk áttekintett esetek 65%-ában az elkövetők valóban úgy gondolták, hogy a civilek, akik később áldozatokká váltak, támadást intéztek ellenük, pontosabban orvlövészekként rájuk lőttek.³⁴ Az esetek 22 százalékában az is egyértelműen kimutatható volt, hogy a katonák között pánik tört ki, aminek eredményeként sokan elvesztették a fejüket, és már-már hisztérikus módon nyilvánultak meg. Természetesen a civilek elleni erőszakot a vélt orvtámadásokon kívül egyéb okok is kiválthatták, azonban a pánik ilyenkor is jelentős szerepet játszott a helyzet eldurvulásában.³⁵

2. Olyan atrocitások, amelyekre részben egyfajta „harctéri örület” vagy „harctéri őrjöngés” következményeként került sor (Browning). Ezeket többnyire erőszakhoz szokott, emberi életek kioltásába belefásult, bajtársaik elvesztése miatt elkeseredett katonák követték el, akik az általuk megélt szörnyűségekért akartak bosszút állni az ellenségen.³⁶ Bár előfordult, hogy egyes alakulatok vagy hadseregek vezetése elnézte, esetenként pedig bátorította is az efféle magatartást, az ilyen atrocitások általában nem képezték a bevett gyakorlat részét; sokkal inkább a katonai fegyelem pillanatnyi felbomlásáról tanúskodtak.

3. Olyan atrocitások, amelyeket egyéni döntés alapján követtek el (Ungváry). Amennyiben ezek egy-egy parancsnokhoz kötődtek, viszonylag sok áldozatot is érínthettek. Ungváry szerint olyan tevékenységek tartoznak ide, mint például a rablás, gyanús civilek lelövöldözése hadműveleti övezetben, nemi erőszak, a lakosság megsarcolása, gyújtogatások. Az ilyen jellegű cselekedetek mindig is a háborúk kísérőjelenségei voltak.³⁷

4. Olyan atrocitások, amelyeknek egy adott kormányzat politikájához van köztük (Browning), vagy – más megfogalmazásban – a hadviselő felek hadicéljaiból következnek (Ungváry). Amint Browning írja, a politikailag elhatározott atrocitásokat végrehajtó német rendőrök és katonák nem dühből, hanem az európai zsidóság szisztematikus legyilkolását célul kitűző náci politika végrehajtóiként követték el a maguk tömeggyilkosságait.³⁸ A különböző háborúkban megfogalmazott hadicélok felől közelítve Ungváry is hasonló következtetésre jut: ő úgy véli,

³⁴ Lásd John Horne, Alan Kramer: *German atrocities 1914. A history of denial* [Német atrocitások 1914. Egy tagadás története]. New Haven – London, 2001, Yale University Press. 75. Horne és Kramer egészen pontosan úgy fogalmaz, hogy a katonák vagy komolyan ezt hitték, vagy pedig azért hivatkoztak erre, hogy a civilek elleni erőszak valódi okait – a hadműveletek kudarca miatt érzett frusztrációt és az elszennvedett veszteségek miatti dühöt – elfedjék. Mivel az utóbbi okok nagyrészt egybeesnek azzal, amit Browning harctéri örületnek nevez, a frusztráció kiváltotta vagy dühből elkövetett atrocitásokat – a két idézett szerzővel ellentétben – külön kategóriaként tárgyalom.

³⁵ Uo.

³⁶ Browning: i. m. 137.

³⁷ Ungváry: *Magyar megszálló...* 438.

³⁸ Browning: i. m. 137

hogy a második világháborút megelőzően egy-egy ország általában egy terület elfoglalásáért vagy a lakosság hódoltatásáért indított háborút. Ezzel szemben a náci Németország bizonyos származás alapján kijelölt társadalmi csoportok megsemmisítését tűzte ki célul. A németek hasonló magatartást tanúsítottak a Szovjetunió nem zsidó lakosaival szemben is, bár az utóbbiak esetében 1941 után már nem jártak el olyan következetesen, mint például a zsidók esetében.³⁹ Browning úgy véli, hogy az általa vizsgált rendőrszázlóalj emberei számára a kivégzések megkezdését követően szintén megszokottá válhattak a tevékenységükkel járó szörnyűségek, azonban ez esetben a brutalizáció nem előzménye, hanem következménye volt a rendőrök viselkedésének (az érintettek ugyanis korábban nem is vettek részt harccselekményekben).⁴⁰

Érdeemes megnézni, mennyire illeszthetők be a magyar csapatok által elkövetett különféle atrocitások a fenti kategóriákba. Azok a mészárlások, amelyekre az észak-erdélyi bevonulás során került sor (ilyen a szilágyippi és az ördökgúti eset), egyértelműen az első kategóriába tartoznak.⁴¹ A második kategóriába a hadifoglyok vagy a fegyveresen elfogott civilek indulatból történő kivégzését sorolhatjuk, a kategória azonban nem foglalja magába az olyan eseteket, mint például a Mátyássy által 1941-ben levezé nyelt kivégzés, amely során 18 vagy 20 személyt lőttek agyon. Mivel ezt a kivégzést nem indulat motiválta, hanem felsőbb parancsra hajtották végre, az esetet a harmadik kategóriába tartozónak kell tekintenünk. A nagysármási tömeggyilkosság besorolását illetően valamelyest bonyolultabb a helyzet: itt teljesen egyértelmű, hogy a mezősegi település zsidó lakosai származásuk miatt váltak áldozattá, ugyanakkor kivégzésük mégsem igazán sorolható a negyedik kategóriába, a politikailag elhatározott atrocitások közé. Mégpedig azért nem, mert az akkori Magyarországon a zsidók ilyen típusú megsemmisítését előirányozó rendelkezés nem volt érvényben.⁴² A tömegkivégzést elrendelő tisztek maguk is tisztában voltak azzal, hogy törvénytelenül járnak el, és a tény, hogy a későbbiekben (legalábbis formálisan) kísérlet történt az eset kivizsgálására, szintén ezt igazolja.

³⁹ Ungváry: *Magyar megszálló...* 438.

⁴⁰ Browning: i. m. 138.

⁴¹ Bővebben lásd: Illésfalvi Péter: „Édes Erdély itt vagyunk...” Az erdélyi bevonulás során történt atrocitásokról. *Pro Minoritate* (2004) Tavasz. 58–77. Amint Illésfalvi írja, a bevonulás során a csapatok köreiben kialakult feszült hangulat, a különféle rémhírek terjedése és a katonák között kitörő pánik egyaránt közrejátszott abban, hogy egyes egységek emberei vétlen civileket mészároltak le.

⁴² Mindez természetesen nem menti fel a korabeli magyar hatóságokat a deportálásban való részvétel alól. A zsidók összetételése, gettóba zárása és bevagonizálása tulajdonképpen azzal együtt is része volt a halálukhoz vezető folyamatnak, hogy megölésükre nem Magyarország területén került sor.

2. Az elkövetők

Kovács szerint a tömeggyilkosság értelmi szerzői a páncélosadosztály őr- és törzsszázadának tisztjei voltak, a mészárlást pedig olyan katonák követték el, akik közül egyesek a keleti fronton civilek, hadifoglyok és munkaszolgálatosok kivégzésében is részt vettek. Viselkedésük alapján mindazokat, akik valamiféle módon kapcsolatba kerültek a tömeggyilkossággal, három csoportba sorolja:

1. Voltak, akik szenvtelenül, sőt lelkesedve vettek részt a kivégzések végrehajtásában.

2. Mások húzódoztak ugyan, de nem szegültek szembe a kapott paranccsal, holott tisztában voltak annak törvénytelen jellegével.

3. Egyetlen olyan katona volt a részvevők között, aki a kedvező alkalmat kihasználva elhagyta a helyszínt, és semmilyen módon nem vett részt a gyilkosságok elkövetésében.⁴³

E három csoport mellett említés történik arról is, hogy az őrszázad parancsnokhelyettese még a helyszínen kijelentette, nem helyes, amit tesznek, az egyik csendőr tiszthelyettes pedig sajnálta az áldozatokat, és a kivégzések láttán el is sírta magát. Kovács az említett tiszthelyettest Horváth István törzssörmesterként azonosítja, és az említett esetről a következőket írja: „Amennyiben a fenti esemény valóban megtörtént, egy érdekes képet rajzol Horváth mentalitásáról. Felettesei parancsának engedelmeskedve levezényelte a nagysármási zsidók összegyűjtését, ellátta a láger parancsnoki tisztségét és a zsidókat gyakorlatilag a tömegsírokig kísérté, holott jó eséllyel nem értett egyet az eseménysorral.”⁴⁴ Mindezek ellenére, folytatja a szerző, Horváth mégsem szegült szembe a kapott paranccsal.

A Kovács által felvetett kérdésre – hogy adott esetben katonák miért vesznek részt fegyvertelenek legyilkolásában, illetve hogy miért nem tagadják meg az erre irányuló utasításokat – a szakirodalomban számos válasz létezik. Ezek egy részét, mint már volt róla szó, Christopher R. Browning foglalta össze az *Átlagemberek* utolsó fejezeteiben. A következőkben mindössze hármat tekintek át az említett magyarázatok közül. Ezeket szándékosan úgy válogattam össze, hogy mindegyik alkalmazható legyen a gyilkosságok végrehajtásában részt vállaló katonák viselkedésére is:

a. Az eltávolodás elmélete: eszerint a háború kontextusát nem csupán a harc által indukált elállatiasodás/brutalizálódás okaként, hanem sokkal általánosabb értelemben kell számításba venni. A háború egy olyan polarizált világot hoz létre a 'mieink' és az ellenség között, amelyben az ellenség elembertelenítése rendkívüli mértékben hozzájárul a gyilkolást könnyebbé tevő lélektani eltávolodáshoz.

⁴³ Kovács: i. m. 274–275.

⁴⁴ Uo. 168.

b. Az önkiválasztódás elmélete: eszerint bizonyos egyének olyan személyiségjegyekkel rendelkeznek, amelyek következtében kivételes helyzetekben akár szélsőségesen erőszakos cselekedetek elkövetésére is alkalmassá válnak. Ők azok, akik a helyzet normalizálódását követően – pl. egy háború után – ismét visszatérnek hétköznapi életükbe. Az elmélet egy másik változata szerint e személyiségjegyek sokkal általánosabbak, mint gondolnánk, és bizonyos körülmények között az emberek többsége képes a legszélsőségesebb erőszakra – így akár emberi életek kioltására is.

c. A szegmentálódás elmélete: eszerint a bürokratikus létforma elősegíti az elkövetők eltávolodását az áldozatoktól (aki csak listákat állít össze, nem érzi, hogy tömeggyilkosságban vesz részt). A gyilkolási folyamaton belüli munkamegosztás lélektanilag könnyítő hatása olyanok esetében is érvényesül, akik a tulajdonképpeni tömegkivégzések során látnak el különböző részfeladatokat, ők maguk azonban nem ölnek meg senkit.

A felsorolt elméletek mellett számos olyan kutatás létezik, amely nagysármási mézáráláshoz hasonló eseteket dolgoz fel: az ezek során megfogalmazott megállapítások, következtetések szintén számos támponttal szolgálhatnak ahhoz, hogy az említett tömeggyilkosság részvevőinek motivációit értelmezni tudjuk. Browning például a 101-es rendőrszázlóalj működésének elemzésekor Kovácshoz hasonlóan ugyancsak három csoportba sorolja az említett alakulat embereit:

1. A ‘buzgó gyilkosok’ (eager killers) csoportja – ide tartoznak azok, akik nemcsak hozzászoktak a gyilkoláshoz, hanem élvezetüket is lelték benne, és még viccelődni is képesek voltak azon, amit elkövettek.

2. Az ‘alkalmazkodók’ (accommodators) csoportja, vagyis azok, akik a gyilkolást visszatetszőnek tartották, és önként sosem vállalkoztak rá, azonban annak érdekében sem tettek semmit, hogy elkerüljék az ilyen jellegű feladatok végrehajtását.

3. Az ‘elkerülők’ (evaders) csoportja: ők vagy eleve visszaléptek, amikor felajánlották számukra ezt a lehetőséget, vagy a későbbiek során kérték, hogy mentse fel őket a kivégzésekben való közvetlen részvétel alól. Mindazonáltal a kivégzések körüli egyéb részfeladatokat – ilyennek számított a terep biztosítása vagy a gettók kiürítése – továbbra is elvégezték.⁴⁵

Úgy tűnik, a gyilkolási folyamaton belüli munkamegosztásnak köszönhetően olyanok számára sem jelentett problémát, hogy az említett részfeladatokat ellássák, akik egyébként a nyílt ellenállást választották, mikor fegyvertelen embereket kellett volna kivégezniük. Az egyik – vagy talán egyetlen – ilyen eset a dr. Kraus Hornigé (magyarul Ungváry Krisztián foglalja össze): Hornig a német 306-os rendőrszázlóalj főhadnagyaként nem csupán megtagadta, hogy szakaszával zsidókat

⁴⁵ Christopher R. Browning: Ordinary Men as Perpetrators: A Reappraisal After Twenty-Five Years [Átlagemberek mint elkövetők: újraértékelés huszonöt év után]. Sonoma State University, 5 February 2019 Holocaust and Genocide Lecture Series. <https://www.youtube.com/watch?v=aoqsRno-Xzg&t=1673s> (Letöltve: 2022.03.14.)

és szovjet hadifoglyokat lőjön agyon, hanem a parancsnoksága alá tartozókat is felvilágosította róla, hogy a német katonai törvények szerint ezt nekik sem muszáj megtenniük.⁴⁶ A főhadnagy nem állt meg itt: emellett még azzal az SD-tiszttel is összeveszett, akinek a parancsnoksága alatt az elrendelt kivégzésekre sor került. Érdekes módon ez nem akadályozta meg abban, hogy embereivel együtt részt vegyen a kivégzések helyszínéről szolgáló terület lezárásában.⁴⁷

Végezetül térjünk vissza Mátyássy Miklós személyére, illetve arra a magyarázatra, amit a gyilkosságok kapcsán a bíróságnak adott. A páncélos százados viselkedését talán úgy érthetjük meg legjobban, ha Láncz László csendőr századosával hasonlítjuk össze. Amint láttuk, a zsidóellenes intézkedéseket illetően Láncz nagyon következetesen csak addig volt hajlandó elmenni, ameddig az erdélyi zsidók korábbi deportálása során a magyar hatóságok is elmentek. Ő „csak” összeszedte, illetve csak átadta volna a Nagysármáson összeszedett zsidókat a németeknek, holott tudnia kellett, hogy ezáltal tulajdonképpen megpecsételi a sorsukat. Hasonlóképpen akkor is tudta, hogy döntése milyen következményekkel jár majd, mikor beleegyezett, hogy Mátyássy gondjaira bízza a deportálandó 126 személyt, ugyanis pontosan ismerte a százados terveit. A csendőr százados azonban valószínűleg úgy vélte, hogy míg ő csak részfeladatot lát el, addig nem terheli felelősség a tulajdonképpeni gyilkosságokért. Annak az elismervénynek, amelyet Mátyássy állított ki számára, részben szintén a gyilkolási folyamaton belüli munkamegosztáshoz, illetve e munkamegosztás lélektanilag könnyítő hatásához volt köze: egyrészt bizonyította, hogy Láncz elvégezte a feladatát – vagyis összegyűjtötte a nagysármási zsidókat és útnak is indította őket –, másrészt pedig azt is igazolta, hogy kizárólag csak a feladatát végezte el. Talán még az a kijelentés is megkockáztatható, hogy Láncz nem értett egyet azzal, amire a katonák készültek: a tény, hogy sem az átadásnál, sem a kivégzéseknél nem jelent meg, ezt a feltételezést látszik megerősíteni. Távolmaradása azonban nem az együttérző ember, hanem sokkal inkább a bürokrata gesztusa, és valószínűleg az afölött érzett rosszállásából fakadt, hogy a katonák a kivégzésekkel el kívántak térni a megszokott forgatókönyvtől.

Mátyássy ebben a vonatkozásban Láncz szöges ellentétének tekinthető: azáltal, hogy utasítást adott a kivégzések végrehajtására, tulajdonképpen megszegte a magyar törvényeket. Ugyanakkor nem tett mást, csak önként magára vállalta azt a feladatot, amit meggyőződése szerint a németek így is, úgy is elvégeztek volna: mondhatni mintegy megelőlegezte a németek végső megoldásának utolsó stációját. Indoklásul azt hozta fel, hogy hitt a német győzelemben – és, tegyük hozzá, valószínűség szerint a náciik által propagált eszmerendszerben is –, mindez azonban önmagában még nem ad választ arra, hogy a törvényszegés esetleges következményei

⁴⁶ Hornig esete azért egyedi, mert megtagadta a fegyvertelen személyek kivégzésére vonatkozó parancsot.

⁴⁷ A főhadnagy a parancsmegtagadás miatt koncentrációs táborba került. Az eset magyar nyelvű összefoglalását lásd Ungváry: *Magyar megszálló...* 256.

miért nem bírtak számára semmiféle visszatartó erővel. A szakirodalom alapján kínálkozik legalább egy lehetséges magyarázat a kérdésre: Mátyássy valószínűleg azt gondolhatta, hogy megúszhatja a felelősségre vonást. Ezt a feltételezést látszanak igazolni Ungváry Krisztiánnak a megszálló csapatokkal kapcsolatos kutatásai is: a magyar katonai és politikai vezetés, írja Ungváry, tisztában volt mindazokkal a szörnyűségekkel, amiket a megszálló csapatok emberei követtek el, azonban az érintettekben semmiféle aggodalom nem élt amiatt, hogy ezeknek a háborút követően esetleg súlyos következményei is lehetnek majd. Ez az attitűd Szombathelyi Ferenctől és az ország kormányzójától kezdve az utolsó szakaszvezetőig mindenkire jellemző volt – még azokra a magas beosztású katonákra is, akik 1941 végétől már egyre inkább kételkedtek a háború megnyerésében.⁴⁸ Valószínűleg nem lehetett ez másképp a harcoló csapatok körében sem, és feltehetően erre az attitűdre utalhatott Mátyássy Miklós is, amikor a nagysármási gyilkosságokat a német győzelembe vetett hitével magyarázta. A mezőszéki településen összegyűjtött zsidók tragédiájának egyik oka tehát valószínűleg az lehetett, hogy a mészárlás kiötlője úgy gondolta: tettéért nem fogják felelősségre vonni.

Összegzés

Nem tudom, követhető-e a Clio Intézet oldalán, hányan tölthették le Kovács Szabolcs könyvét, az eddig megjelent recenziókból viszont az derül ki, hogy mindazokra, akik olvasták, igen nagy hatást gyakorolt. Nyilván ebben a feldolgozott szörnyű eseménynek is része van. A második világháborút követően az az igény, hogy az ilyen típusú bűntettekre valamiféle magyarázatot találjanak, új kutatásterületet hívott életre, amelyet angolul perpetrator studies-nak, magyarul pedig elkövetőkre fókuszáló történetírásnak, esetleg elkövető- vagy tetteskutatásnak szokás nevezni. Ennek az új kutatásterületnek az egyik legfontosabb megállapítása a német háborús bűnösök felelősségre vonása kapcsán fogalmazódott meg, és a témával foglalkozó kutatók számára ma már közhelyszámba megy. A nürnbergi per és Adolf Eichmann Jeruzsálemben megtartott tárgyalása nem azt igazolta, hogy a náci rendszer főemberei vagy kiszolgálói bűnözők, perverzek vagy szadisták lettek volna, ahogyan korábban sokan gondolták, hanem az derült ki róluk, hogy többnyire teljesen átlagos emberek voltak. Ezt írta le Hanna Arendt a gonosz banalitásaként,⁴⁹ és ugyanez a felismerés köszön vissza abból is, hogy Christopher

⁴⁸ Ungváry: *Magyar megszálló...* 437. Ungváry szerint mindehhez az is jelentős mértékben hozzájárulhatott, hogy a délvidéki mészárlások tetteseinek ügyében is meglehetősen erélytelenül indult meg a vizsgálat, pedig ott az áldozatok döntő többsége ráadásul még magyar állampolgár is volt.

⁴⁹ Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben: Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Budapest, 2000, Osiris Kiadó. 278.

Browning a számos atrocitásért felelős 101-es rendőrzászlóaljról szóló könyvének az *Átlagemberek* címet adta. Kovács Szabolcs kismonográfiában szintén ilyen átlagemberek szerepelnek: falubeliek, akik részt vesznek szomszédaik vagy falus társaik összetételésében, észak-erdélyi csendőrök, akik a gettósítást végrehajtják, aztán újabb falubeliek, akik ezt tétlenül végignézik, és végül a katonák, akik – bár máshol születtek – a falubeliek és a csendőrök egy részével azonos nyelvet beszélnek, és feltehetően ugyanúgy átlagos emberek, mint az események többi részvevője. A képet tovább árnyalja, hogy Nagysármást nem kizárólag magyarok, hanem románok is lakják, akik egy rövid időre szintén áldozattá válnak, hogy aztán 1944 novemberétől újra a magyarok kerüljenek bíróság elé, és nem is feltétlenül csak azok, akik valóban megérdemelnék. Ebben a korántsem egyszerű történetben kell eligazodnia Kovácsnak, aki tanúvallomásokat ütköztet, szereplőket azonosít, és szinte lépésről-lépésre rekonstruálja mindazokat az eseményeket, amelyek a nagysármási zsidók megdöbbenően értelmetlen lemészárlásához vezettek. Hasonlóan bonyolult a felelősségre vonás folyamata is, amelynek megértéséhez két ország – Románia és Magyarország – különféle bíróságainak különféle eljárásait tekinti át, és jó érzékkel azonosítja be azokat a koncepciókat, amelyek egy-egy adott eljárás menetét meghatározzák. Mindez csak akkor változik meg némiképp, mikor rendvédelem vagy éppenséggel a hadtörténet területére kalandozik a szerző. Jó példa az utóbbira az elkövetőknek a keleti fronton szerzett tapasztalatait feldolgozó rész: bár a szövegben áttekintett források egy része is arra utal, hogy a második világháború alatt a magyar harcoló csapatoknál is létezett a civilekkel és partizánokkal (ritkábban pedig a hadifoglyokkal) való bánásmódnak valamiféle gyakorlata, ami akár még atrocitások elkövetésével is együtt járhatott, Kovács mégis inkább a megszálló csapatok tevékenysége felől próbálja magyarázni a nagysármási tömeggyilkosság részvevőinek háborús tapasztalatait. Valamelyest hasonló a helyzet az elkövetők motivációinak értelmezésekor is: e tekintetben a szerző egy meglehetősen egyszerűsítő magyarázattal áll elő (a nagysármási eseményeket szinte kizárólag a katonák korábbi brutalizálódásából vezeti le). Talán itt különül el leginkább *A nagysármási zsidók meggyilkolása* az elkövetőkre fókuszáló történetírástól, amely ennél jóval nagyobb hangsúlyt fektet az ilyen jellegű események árnyaltabb értelmezésére. Mindezek mellett azonban aligha vitatható, hogy Kovács Szabolcs kismonográfiája a tavalyi év egyik legfontosabb könyve, és talán azt sem túlzás kijelenteni, hogy némi továbbgondolással akár még nemzetközi érdeklődésre is számot tarthat.

BIBLIOGRÁFIA

- Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben: Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Budapest, 2000, Osiris Kiadó.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane – Becker, Annette: *1914 – 1918. Az újraírt háború*. Budapest, 2006, L'Harmattan – Atelier.
- Balogh László Levente: Az erőszak laboratóriuma Az első világháború erőszak-tapasztalatáról. In Pabis Eszter (szerk.) *Az erőszak reprezentációi*. Debrecen, 2015, Debreceni Egyetemi Kiadó. 49–65.
- Braham, Randolph: *A népiirtás politikája. A Holokauszt Magyarországon. Első kötet. 2., bővített és átdolgozott kiadás*. Budapest, 1997, Belvárosi Könyvkiadó.
- Braham, Randolph L.: *Román nacionalisták és a holokauszt. Kitalált mentőakciók politikai kiaknázása*. Budapest, 1998, Múlt és Jövő Kiadó.
- Braham, Randolph (főszerk.): *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest – Kolozsvár, 2008, Park Kiadó – Koinónia.
- Browning, Christopher R.: *Átlagemberek. A 101-es tartalékos rendőrszázalaj és a végső megoldás Lengyelországban*. Budapest, 2019, K.U.K Könyv- és Lapkiadó Kft.
- Browning, Christopher R.: Ordinary Men as Perpetrators: A Reappraisal After Twenty-Five Years [Átlagemberek mint elkövetők: újraértékelés huszonöt év után]. Sonoma State University, 5 February 2019, Holocaust and Genocide Lecture Series. <https://www.youtube.com/watch?v=aoqsRno-Xzg&t=1673s> (Letöltve: 2022.03.14.)
- Bucur, Maria: *Eroi și victime. România și memoria celor două războaie mondiale* [Hősök és áldozatok. Románia és a két világháború emlékezete] Iași, 2019, Polirom.
- Damó Elemér: *Névtelen katonák. A 115. önálló utász század a háború utolsó évében*. 1994, Honvéd Hagyományörző Egyesület.
- Deák, István: Introduction. In István Deák, Jan T. Gross, Tony Judt (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*. Princeton, 2000, Princeton University Press.
- Farkas Ferenc: *Tatárhágó visszánéz*. Buenos Aires, 1952, Kárpát Kiadó
- Goldhagen, Daniel Jonah: *Hitler's Willing Executioners – Ordinary Germans and the Holocaust* [Hitler készséges hóhérai – az átlag németek és a Holocaust]. New York, 1996, Alfred A. Knopf.
- Gross, Jan T.: Neighbours. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland, 1941. London, 2003, Arrow.
- Gyáni Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár* (2008) 3. sz. 13–23.

- Holmes, Richard: *Acts of War. The Behaviour of Men in Battle* [Háborús cselekmények. Katonák viselkedése a harcban]. London, 2004, Cassel Military Paperbacks.
- Horne, John és Kramer, Alan: *German atrocities 1914. A history of denial* [Német atrocitások 1914. Egy tagadás története]. New Haven – London, 2001, Yale University Press.
- Horváth Sz. Ferenc: Magyarok, románok és zsidók sorsa a magyar katonai megsemmisítés alatt. *Transindex*, 2021.06.24. <https://plakatmagany.transindex.ro/magyarok-romanok-es-zsidok-sorsa-a-magyar-katonai-megsemmisitas-alatt-horvathsz-ferenc/> (Letöltve: 2022. 03. 12.)
- Illésfalvi Péter: „Édes Erdély itt vagyunk...” Az erdélyi bevonulás során történt atrocitásokról. *Pro Minoritate* (2004) Tavasz. 58–77.
- Iordachi, Constantin és Trencsényi Balázs: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1999). *Replika* (2000. november) 41–42. sz. 165–194.
- Rektor Béla: *A Magyar Királyi Csendőrség oknyomozó története*. Cleveland, Ohio, U.S.A. 1980, Árpád Könyvkiadó Vállalat
- Sipos Péter (főszerk.) – Ravasz István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-Zs*. Budapest, 1997, Petit Real Könyvkiadó.
- Smeulers, Alette – Weerdesteijn, Maartje és Holá, Barbora: *Perpetrators of International Crimes: Theories, Methods, and Evidence* [Nemzetközi bűncselekmények elkövetői: elméletek, módszerek, bizonyítékok]. Oxford, 2019, Oxford University Press.
- Sőregi Zoltán: Adalékok a Budapest ostromában harcoló csendőralakulatok történetéhez. *Belvedere Meridionale*, 22. évf (2010) 5–6. sz. 42–53.
- Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, 2005, Ozirisz Kiadó.
- Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Esemény – elbeszélés – utóélet*. Budapest, 2015, Osiris Kiadó.